

Латишева О.В.

УДК 94 (477)“192/193”:369.03

ТИПОЛОГІЗАЦІЯ СТАТИСТИЧНИХ ДЖЕРЕЛ У ДОСЛІДЖЕННІ ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ РАДЯНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ТА КООПЕРАТИВНОГО СТРАХУВАННЯ В УКРАЇНІ 20-х рр.

До масових джерел, крім періодичних видань, належать статистичні довідники – щорічні, галузеві, відомчі та загальноукраїнські. Термін статистика, яким користуються історики та економісти, є широким, позаяк стосується науки, системи обліку галузевого розвитку промисловості чи сільського господарства, відповідної установи, тому для конкретного історичного дослідження ми застосовуємо інше визначення – статистичні джерела. Вони, тобто таблиці, звіти, зведені відомості про соціально-економічний розвиток тієї чи іншої галузі, є носіями інформації, які підлягають системному вивченню з метою досягнення знання.

В українській сучасній історіографії є декілька монографічних праць і дисертаційних робіт, автори яких використовують статистичні джерела для типологізації селянських господарств [1], з'ясування темпів соціально-економічних структур самодіяльного населення в роки непу [2]. Зокрема, Ю.А. Святець, ґрунтовна монографія якого з'явилася у 2007 р. [3], здійснив кліометричний аналіз селянського господарства як соціально-економічної системи. Він залучив до роботи статистичні матеріали весняних переписів стану розвитку селянських господарств в УСРР 1922–1926 рр., підкресливши прагматизм установ і програм сільськогосподарської статистики тих років: вивчення організації селянського господарства (мікроекономічний аналіз) та виявлення змісту соціально-економічних процесів в сільському господарстві (макроекономічний аналіз). ЦСУ УСРР обирали ті структурні складові аграрного сектору та конкретних господарств, які забезпечували системне з'ясування об'єктів оподаткування, меншою мірою кредитування. Саме вони підлягали статистичному обліку, але не задля досягнення наукового знання.

Історики не вивчали становлення та функціонування державного страхування, а фінансово-економічні аспекти, яких торкалися дослідники у 60–80-х рр. [4], хоч і опиралися на статистику, однак вони не ставили за мету здійснення типологізації статистичних джерел, вивчення їхнього інформаційного потенціалу. Статистичні джерела вирізнялися за формою (річні звіти, огляди, підсумкові обстеження тощо), змістом (галузева, відомча, узагальнююча, видова, регіональна, республіканська, союзна інформація), які друкувалися у вигляді довідників, аналітичних оглядів, відтак потребують належної систематизації, але з точки зору джерела дослідження історії розвитку державного та кооперативного страхування в Україні 20-х рр., а не задля вслякого теоретизування довкола проблем методології джерелознавства.

Універсальні та галузеві статистичні довідники, які офіційно виходили в Україні протягом 20-х рр., стосувалися промисловості, сільського господарства, торгівлі, селянських бюджетів. Статистичні щорічники, які виходили у 1925, 1926, 1929 роках [5], однотипні за структурою. Вони мали вичерпну економічну, соціально-демографічну та політичну статистику, тобто про розвиток основних галузей народного господарства, стану освіти, науки, охорони здоров'я, національного складу населення, членство

ТИПОЛОГІЗАЦІЯ СТАТИСТИЧНИХ ДЖЕРЕЛ У ДОСЛІДЖЕННІ ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ РАДЯНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ТА КООПЕРАТИВНОГО СТРАХУВАННЯ В УКРАЇНІ 20-х рр.

в партії, профспілках, але жодного структурного підрозділу про державне страхування, навіть серед фінансів та бюджету. Відсутня статистика кількості застрахованих промислових підприємств, але є вичерпні дані про їх кількість в конкретних соціально-економічних секторах – державному, приватному та кооперативному. Існують статистичні відомості про кількість підприємств дрібної та кустарно-ремісничої промисловості у 1925 р. [6], а також загальна та секторальна статистика підприємств у 1926, 1927, 1928 р. [7]. На її підставі можна змоделювати співвідношення реально існуючих промислових об'єктів та застрахованих, встановити певний відсоток, вибудувати відносну динаміку, але опираючись на відомчу статистику органів страхування, позаяк ЦСУ нею не володіла. Спеціальні статистичні видання стосувалися також кооперативних промислових підприємств [8], але для вивчення страхової справи пізнавальне значення має лише інформація про їх кількість, у тому числі орендних.

Сільськогосподарська статистика 20-х рр. була однією з найдосконаліших і найвичерпніших, але стосовно з'ясування специфіки окладного обов'язкового страхування сільського населення вона виявилася дуже обмеженою. Підсумки весняних обстежень сільського господарства України 1924–1928 рр., опубліковані в серійних статистичних довідниках [9], давали повну інформацію про загальну кількість селянських господарств, про розвиток землеробства, тваринництва, форми землекористування та соціально-демографічні зміни на селі. Вони виявляли наявність курей і півнів, але не фіксували страхових операцій, розглядаючи селянське господарство як об'єкта оподаткування, а не майнового страхування. Статистично-економічна інформація про розвиток сільського господарства України 20-х рр. зосереджувалася у двох випусках статдодвідників, які вийшли у 1929 та 1930 р. [10]. Вони вважаються найкращими статистичними збірниками, які висвітлюють господарський стан українського села, однак про страхування згадується лише у таблиці про склад грошових видатків селян у 1928–1929 рр. Виявляється, що страхові внески становили близько 1% загальної суми грошових видатків селянського двору [11]. Подібна інформація зафіксована в монографічних обстеженнях селянських бюджетів за 1924/25 р. [12] та грошового обігу їхніх господарств [13]. Отже, офіційні статистичні видання не враховували таку важливу фінансову галузь системи народного господарства, якою було державне майнове страхування. Вони мають вичерпну соціально-економічну характеристику самих об'єктів майнового страхування – державних, кооперативних, приватних промислових підприємств, селянських господарств, тобто про страхувальників. Укрдержстрах діяв в складі Наркомфіну, тому статистичні матеріали про загальні страхові операції частково потрапили до відомчої фінансової статистики [14].

Відомча статистика Укрдержстраху та Держстраху СРСР залишається фактично єдиним джерелом для структурно-системного дослідження історії розвитку організаційних форм державного страхування. Статистичний відділ Укрдержстраху безпосередньо займався аналітичним обліком страхових об'єктів та операцій, особливо у 1928–1930 рр., коли правління очолював С. Мазлах, який перед тим працював в ЦСУ УСРР. Статистична звітність побудована за формою річних огляд діяльності системи державних органів страхування та статистичних відомостей про окремий вид. Починаючи з даних за 1923 р., протягом наступних років з'являлися зведені відомості про пожежі в СРСР 1923/24 та 1924/25 р. [15], за 1924–1925 господарський рік [16], а також статистичні матеріали за п'ять років – 1923–1928 рр. [17] Хронологічно довідники охоплюють 1923–1928 рр., а інформація про кількість пожеж стосувалася міста і села, загальносоюзних та республіканських даних. Були підготовлені та опубліковані відомості про страхування від вогню будівель у 1923/24 р. [18], а також у 1925/26 р. [19]. Вони відтворюють повну динаміку випадків пожеж в сільських та міських районах, а також пошкоджених будівель та обсяги виплачених страхових сум.

Статистика окладного страхування будівель від вогню в сільських місцевостях за 1922–1927 рр. наведена у ювілейному виданні, присвяченому 10-й річниці жовтневої революції [20]. Вичерпна статистична інформація про страхування від вогню зосереджена у звіті Харківської окружної контори Держстраху за 1924/25 та 1925/26 р. [21]. На цих матеріалах можна проаналізувати динаміку пожеж та матеріальні збитки від них, встановити суму страхового забезпечення на двір, середню тарифну ставку.

Протягом 1920-х рр. виходили статистичні довідники про особливості страхування сільськогосподарських культур від градобобою [22], гарантійного страхування за 1924–1928 рр. [23], страхування худоби на випадок падежу [24], тобто по кожному з основних видів страхування. З'являлися також збірники статистичних матеріалів по страхуванню худоби [25], у яких були таблиці, діаграми та відповідні нормативні документи. Їх співставлення із загальною кількістю худоби – корів та коней, що є у статистичних щорічниках, розкриває рівень страхового поля, демонструє ставлення селян до державного та кооперативного страхування. Вичерпність статистичних даних дозволяє моделювати структуру видового страхування, виявляючи соціально-економічні пріоритети, серед яких страхування житла та господарських будівель було на першому місці. Малопомітний соціальний інститут гарантійного страхування, тобто страхування товарів та службового майна від ризиків, був своєрідною гарантією функціонування непу.

Опублікованих статистичних матеріалів про номенклатурний склад системи Укрдержстраху зустрічається мало, хоча в архівних фондах вони представлені значно краще і ширше. На сторінках періодичної преси друкувалися загальні дані про штат Держстраху віковий, сімейний, партійний, освітньо-фаховий склад працівників [26]. Матеріали перепису службовців, проведений у травні – листопаді 1929 р. [27], частково висвітлюють кадрову характеристику системи державного страхування.

Статистику різних видів страхування в Україні, судячи з наявних матеріалів і довідників, можна вважати самодостатнім джерелом, масовість якого зумовлена не формою і кількістю, а періодичністю та вичерпністю внутрішньої структури джерела, динамічністю інформації, її хронологічною послідовністю.

Виявлено основні річні фінансові та оперативні звіти Держстраху СРСР за 1924–1929 рр., а також статдовідники, які висвітлюють діяльність системи у 1922–1923 рр. Наприклад, звіти за 1922/23 та 1924/25 операційні роки [28], крім таблиць, супроводжувалися аналітично-статистичними коментарями фахівців страхової справи. Види страхування та страхові операції розписані по роках, республіках, місцевостях (місто, село), тому легко співставити показники страхових сум, зібраних в УСРР та РСФРР. Статистичні відомості стосуються кожного виду майнового страхування, а також за типом – обов'язкове окладне, неокладне, добровільне, додаткове. Так, страховий збір по гарантійному страхуванню в РСФРР у 10 разів перевищував його суму в УСРР, а Укрдержстрах зібрав у 2,5 рази більше від решти республік [29]. Пізнавальна цінність подібних статматеріалів полягає в тому, що доданий коментар, крім фактажу, розкриває специфіку статистичного обліку страхових операцій тих років, тобто галузеву страхову статистику. Вона досить вичерпно розкривається у звіті Укрдержстраху за 1927/28 р., над яким працювали співробітники статистичного відділу [30].

Фінансово-статистичні звіти, які друкувалися протягом другої половини 20-х рр. [31], побудовані за однотипною схемою, але у них представлена інформація про перебіг страхування в містах і селах, роль і місце державного та кооперативного страхування, про кошторис утримання апарату управління, про збитковість окремих видів страхування. Державне фінансове видавництво та Головне правління Держстраху видавали річні огляди діяльності системи державного страхування. Вони представлені за 1926/27 р. [32], 1927/28 р. [33], 1928/29 господарські роки [34], які структурно тотожні, але наповнені статистикою страхування майна суб'єктів економічної діяльності в містах і селах України. На їх основі можна простежити відсотки від суми премії, які витрачалися на утримання управлінського персоналу, починаючи з 1921/22 р. Частка витрат, яка тоді становила 37%, суттєво скоротилася, склавши у 1926/27 р. 12% загальної суми премії [35]. Статистика, представлена в оглядах, вимагає системного аналізу, а не формально-описового по роках звітності. Вона охоплює діяльність кожного сегменту страхової системи, дозволяє суто інформаційно розкрити соціальну ефективність чи неспроможність того чи іншого виду страхування, навіть допоможе виявити причини їх так званої «кволости». Висновки упорядників статистичних довідників, якими зазвичай були працівники відповідних підрозділів Держстраху, вражають категоричністю і відвертістю. «Значне зростання колгоспів, – наголошувалося у передмові збірника статвідомостей за 1928/29 р., – викликало значні незручності паралельного співіснування кооперативного і державного страхування, і тому вже у 1928/29 р. Держстрах вжив деяких заходів для того, щоб ліквідувати кооперативне страхування як самостійно існуючу організацію» [36]. Висунання колгоспів стало основною причиною усунення системи кооперативного страхування, відтак початком абсолютної монополізації організаційних форм державного страхування.

Підсумкові статистичні матеріали з історії становлення та розвитку системи державного страхування, які охоплюють п'ять років її функціонування, були опубліковані у 1927 р. [37]. Якщо у 1921/22 р. обігові кошти Держстраху СРСР становили 2,1 млн крб., то у 1925/26 р. 136 млн крб. [38], але загальні статистичні довідники не фіксували цього сегменту соціально-економічного життя суспільства. Узагальнюючі дані присутні також в галузевих статдовідниках про страхування від вогню та інших лих.

24 січня 1929 р. правління Укрдержстраху доручило відділові сільськогосподарських страхувань випрацювати методи визначення тарифів за принципом прибутковості кожного селянського господарства. Статистичними розрахунками займався консультант Н.К. Галімський. Ним була проведена серйозна аналітична робота, статистичні матеріали якої потрапили до методологічної розробки, опублікованої у 1929 р. [39]. Упорядник здійснив глибокий соціально-економічний аналіз становища селянських господарств, їх прибутковості та відповідного оподаткування, починаючи від 200 крб. на двір. Були враховані природничо-географічні райони, тобто прибуток на одне господарство в Поліссі, Лівобережжі, Правобережжі, Степу, Гірничо-промисловому районі, а загалом 15 прибуткових груп за принципом податкового управління Наркомфіну. Класовий підхід до страхування лише ускладнив систему підрахунку, тому що доводилося брати до уваги фактичну соціально-економічну диференціацію селянських господарств, їхню потужність і платоспроможність, а головне фінансово обґрунтувати та статистично виразити «перекладування» окладу з «кволих» на «заможних», з однієї території на іншу. Теорія переміщення тарифу або його вирівнювання спостерігалася в розрахункових таблицях, доданих до видання. Наприклад, 98963 господарства Чернігівської округи мали оплатити 971453 крб. страхового окладу, а 118429 господарств Могилівської округи лише 734768 крб., тому що різним виявився оподаткований прибуток на одне господарство, відтак і страхового нарахування. Пересічні оцінки будівель в округах суттєво вирізнялися, відтак спостерігалася відмінність в обсягах страхових сум. Нарухування окладу залежало від кількості худоби, десятин засівної площі, а також від територіального тарифу. Статистичні розрахунки страхових платежів по окладному обов'язковому сільському страхуванню 1929/30 р., здійснені консультативною групою Укрдержстраху, були не формальною бухгалтерією, а справді методологією відповідної статистичної служби, яка базувалася на класових принципах, однак досягла результату: склала таблиці нарахування страхових платежів по 15 групах господарств, які підлягали оподаткуванню по лінії Наркомфіну. Статистична інформація розкриває переважно вартісні показники, тобто загальну страхову суму кожного із об'єктів страхування (будівлі, коні, ВРХ, культури), а також союзні тарифи сільського обов'язкового окладного страхування від вогню, худоби від загибелі, зернових культур від градобою, вимерзань та вимочок. Таблиці дозволяють виявити відсотки пільг до суми нарахованого окладу по групах окладу. Існувало поняття «нульового тарифу», характерне для «кволих» селянських господарств.

Отже, підсумовуючи оглядове джерелознавче дослідження, слід зазначити наявність великої низки загальних. Галузево-тематичних та відомчих статистичних джерел, які нерівнозначно наповнені

**ТИПОЛОГІЗАЦІЯ СТАТИСТИЧНИХ ДЖЕРЕЛ У ДОСЛІДЖЕННІ ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ
РАДЯНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ТА КООПЕРАТИВНОГО СТРАХУВАННЯ В УКРАЇНІ 20-х рр.**

інформацією про систему державного страхування. Найвичерпніше висвітлюють її функціонування відомі статистичні щорічні звіти, огляди, відомості, розроблені Укрдержстрахом та Держстрахом СРСР. Статистика страхування є самодостатньою, яка забезпечує здійснення структурно-системного дослідження історії формування та розвитку радянського страхування в Україні 20-х рр., вивчення його двох основних форм – державного і кооперативного, конкретних видів та об'єктів страхової справи.

Організаційно-функціональні принципи системи страхування та діяльність центральних і місцевих органів обслуговували лише відповідні установи, відтак спостерігалася певна лінійність та односторонність, тому статистика зафіксувала винятково роботу суб'єктів страхової справи, а не конкретних учасників – селянських господарств. Для виявлення їхнього ставлення до системи страхування і загалом для з'ясування її економічної ефективності необхідно поєднати дві групи статистичних джерел – загальноекономічні довідники республіканського рівня з матеріалами відомчої статистики страхових органів.

Джерела та література:

1. Святець Ю. А. Соціально-економічна типологія селянських господарств України у роки непу (масові джерела та методи їх дослідження) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец.: 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Ю. А. Святець. – Дніпропетровськ, 1993. – 17 с.; Обласова О. І. Неп в житті селян Катеринославщини (джерела і методи їх дослідження) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец.: 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / О. І. Обласова. – Дніпропетровськ, 1998. – 17 с.
2. Подгаецкий В. В. Города Украины в годы нэпа (вариант клиометрического подхода к анализу социальных структур / В. В. Подгаецкий. – Днепропетровск : ДГУ, 1994. – 173 с.
3. Святець Ю. А. Українське селянське господарств та нова економічна політика (кліометричний аналіз соціально-економічного процесу) : монографія / Ю. А. Святець. – Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2007. – 216 с.
4. Мухін І. В. Державне страхування в СРСР / І. В. Мухін. – К. : КІНГ, 1961. – 18 с.; Мотылев Л.А. Государственное страхование в СССР и проблемы его развития / Л. А. Мотылев. – М. : Финансы, 1972. – 264 с.; Теревус О. Н. Государственное страхование в сельском хозяйстве и проблемы его развития : автореф. дис. ... канд. економ. наук / О. Н. Теревус. – М., 1984. – 20 с.
5. Україна : стат. щорічник. – Х. : ЦСУ УСРР, 1925. – 516 с.; Україна : стат. щорічник. – Х. : ЦСУ УСРР, 1926. – 407 с.; Україна : стат. щорічник. – Х.: ЦСУ УСРР, 1929. – 357 с.
6. Дрібна (нецензова) й кустарно-ремісничя промисловість України (за даними обслідування 1925 року). Статистика України. Серія IX : Статистика промисловості. – Х. : ЦСУ УСРР, 1927. – № 109. – Т. IV. – Вип. 1. – 128 с.
7. Праця в промислових закладах України в 1926 році. Статистика України. Серія X : Статистика праці. – Х. : ЦСУ УСРР, 1928. – № 127. – 214 с.; Праця в промислових закладах України в 1927 році. Статистика України. Серія X : Статистика праці. – Харків : ЦСУ УСРР, 1928. – № 144. – 82 с.; Цензова промисловість України у I кварталі 1928–29 р. – Харків : ЦСУ УСРР, 1930. – 62 с.
8. Кооперація на Україні в 1925–26 році. Статистика України. – Харків : ЦСУ УСРР, 1929. – № 148. – 189 с.
9. Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1924 році (вибірковий перепис населення селянських господарств). Статистика України. Серія II : Сільськогосподарська статистика. – Харків : ЦСУ УСРР, 1925. – № 59. – Т. II. – Вип. 7. – 273 с.; Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1928 році (вибірковий перепис населення селянських господарств). Статистика України. Серія II : Сільськогосподарська статистика. – Харків : ЦСУ УСРР, 1929. – № 160. – Т. III. – Вип. 15. – 183 с.
10. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. – Харків : Держвидав «Господарство України», 1929. – Вип. 1. – XXIX, 208 с.; Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. – Харків : Держвидав «Господарство України», 1930. – Вип. 2. – XXIX, 186 с.
11. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. – Харків : Держвидав «Господарство України», 1929. – Вип. 1. – С. 172.
12. Селянські бюджети України (монографічне обслідування селянських бюджетів за 1924–25 господарчий рік). Статистика України. Серія II : Сільськогосподарська статистика. – Харків : ЦСУ УСРР, 1927. – № 115. – Т. VI. – Вип. 3. – 193 с.
13. Грошовий обіг селянського господарства України за 1926–27 р. (За щоденними записами доброхотних кореспондентів). Статистика України. Серія II : Сільськогосподарська статистика. – Харків : ЦСУ УСРР, 1928. – № 123. – Т. IV. – Вип. 4. – С. 76-77.
14. Фінанси України за 1926–27 рік. Статистика України. Серія 6 : Статистика фінансів. – Харків : Наркомфін УСРР, 1929. – № 150. – Т. 2. – Вип. 6. – VIII, 96 с.
15. Сведения о пожарах в СССР за 1923/24 и 1924/25 гг. (с 1 октября 1923 г. по 30 сентября 1925 г.). – М. : Госфиниздат СССР, 1929. – 189 с.
16. Сведения о пожарах в СССР за 1924–1925 операционный год : стат. табл. – М. : Финиздат НКФ СССР, 1928. – Вип. 2. – 98 с.

17. Сводные сведения о пожарах в СССР за пять лет 1923/24–1927/28 гг. (с 1 октября 1923 г. по 30-е сентября 1928 г.). – М. : Госфиниздат СССР, 1930. – 115 с.
18. Сведения основной статистики по страхованию от огня за 1923–1924 год. – М. : ГПГС, 1927. – 52 с.
19. Статистические сведения по страхованию от огня за 1925–1926 операционный год : т. 1. – М. : Госфиниздат СССР, 1929. – VII, 172 с.; Статистические сведения по страхованию от огня за 1925–1926 год (с 1 октября 1925 г. по 30 сентября 1926 г.) : таблицы по страхованию имущества в городах : т. 2. – М. : Госфиниздат СССР, 1929. – 186 с.
20. Государственное страхование к десятилетию Октября (По отчетному докладу Главного Правления Госстраха). – М. : Фин. изд-во НКФ СССР, 1927. – 17 с.
21. Итоги деятельности Харьковской окружной конторы Госстраха за 1924/25 и за первую половину 1925/26 году. – Волчанск : Тип. «Производственник», 1927. – 19 с.
22. Статистические сведения по страхованию сельскохозяйственных культур от градобития за 1926–1927 год. – М. : Госфиниздат СССР, 1929. – 141 с.
23. Статистические сведения о гарантийных страхованиях за 1924/25 – 1927/28 операционные годы : табл. – М. : Госфиниздат СССР, 1930. – 69 с.
24. Статистические сведения по страхованию животных за 1924–1925 год. – М. : Госфиниздат СССР, 1928. – 155 с.
25. Материалы по статистике страхования животных. – М. : Госфиниздат СССР, 1929. – 30 с.; Материалы по статистике страхования сельскохозяйственных животных. – М. : Финиздат НКФ СССР, 1927. – 168 с.
26. Личный состав Госстраха // Вестник государственного страхования. – 1922. – № 8-9. – С. 23-24.
27. Національний перепис робітників та службовців України (жовтень – листопад 1929 р.) : зб. стат. матеріалів. – Х. : Український робітник, 1930. – 159 с.
28. Отчет Главного Правления Государственного Страхования (Госстрах) за 1922/23 (2-й) операционный год. – М. : ГПГС СССР, 1924. – 72 с.; Отчет за 1924/25 операционный год. – М. : ГПГС СССР, 1926. – 89 с.
29. Там само. – С. 13.
30. Очерк деятельности Госстраха УССР и план его работы на 1927/28 год. – Харьков : Госстрах УССР, 1928. – 25 с.
31. Финансовый отчет за 1925/1926 операционный год / вступ. ст. В. С. Катца. – М. : Фин. изд-во НКФ СССР, 1927. – 167 с.; Финансовые отчеты Госстраха за 1929–30 г. и за особый квартал 1930 г. – М. : Госфиниздат СССР, 1932. – 56 с.
32. Обзор деятельности Госстраха за 1926/1927 операционный год. – М. : ГПГС СССР, 1928. – 81 с.
33. Обзор деятельности Госстраха за 1927/1928 операционный год. – М. : ГПГС СССР, 1929. – 86 с.
34. Обзор деятельности Госстраха за 1928/1929 операционный год. – М. : Госфиниздат СССР, 1931. – 89 с.
35. Обзор деятельности Госстраха за 1926/1927 операционный год. – М. : Госфиниздат СССР, 1931. – С. 55.
36. Обзор деятельности Госстраха за 1928/1929 операционный год. – М. : Госфиниздат СССР, 1931. – С. 7.
37. Пять лет государственного страхования в СССР. История. Организация. Оперативные итоги. Выводы. – М. : Госстрах, 1927. – 190 с.
38. Там само. – С. 144.
39. Угрунтування та методологія класового оподаткування майна, що підлягає обов'язковому сільському окладному страхуванню та матеріали щодо реорганізації державного страхування. – Х. : ЦСУ УСРР, 1929. – XVII, 64 с.